

KRISTIAN GERNER
STEFAN HEDLUND:

Att måla om ett tåg

Kristian Gerner och Stefan Hedlund fortstätter serien om Östeuropa. (Artikeln om Ungern var införd i 3/86 och den om Polen i 4-5/86.

Rubriken alluderar på den klassiska sovjetiska anekdoten i vilken Sovjetstaten liknas vid ett tåg som stannat på sin väg mot kommunismen. Många reformer har genomförts för att få tåget att gå men de har inte lyckats.

Gorbatjev är inte den förste som insett att den traditionella sk extensiva tillväxtmodellen med resursslöseri och låg produktivitet är otillräcklig. Reformerna har väckt mer intresse i Västvärldens massmedia än i Sovjetunionen.

Kristian Gerner är fil dr i historia och Stefan Hedlund i nationalekonomi.

Alltsedan sovjetstatens födelse för snart 70 år sedan har det från Väst uttalats profetior om dess snara undergång. Inledningsvis var det väl mest fråga om önsketänkande från vissa sk kretsar, men efterhand som vår kunskap om det sovjetiska ekonomiska systemets funktionssätt har fördjupats har även profetiorna om en oundviklig undergång kommit att bygga på allt mera seriös grund. Detta förefaller vara en paradox, eftersom Sovjetunionen fortfarande existerar och tom är den ena av världens två supermakter.

Systemet firade sina stora ideologiska triumfer i Väst framför allt under kapitalismens stora kris på trettioalet, och under den hart när otroliga ansträngning som ledde fram till seger i det "stora forsterländska kriget" mot Tyskland. Nyckeln till framgångarna låg emellertid just i form av ansträngning. En massiv mobilisering av mänskliga såväl som andra resurser kompenserade för slöseri och resursförstöring. Hög tillväxt kompenserade för dålig effektivitet.

Under denna tid etablerades även den mycket speciella sovjetiska terminologi som organiserar arbetare i "brigader", för att "storma" uppställda "mål". Sanna bolsjeviker kunde "simma mot strömmen" och "besegra naturen". Mobilisering och kamp fick ersätta planering och organisation. Systemet kallades förvisso en "planeekonomi" men dess karakteristika var mera dem man finner hos en armé i krig. Kostnadsbegrepp och val mellan olika alternativ blev i detta sammanhang ointressant.

Fram till åtminstone mitten av sextioalet fanns det gott om bränsle för denna tillväxtmaskin: Billig energi, relativt lätt-

tillgängliga naturresurser i stor mängd och en stor arbetskraftsreserv, framför allt inom jordbruket. Den olyckliga i denna utveckling var att den ekonomiska modellen anpassades till en utvecklingsstrategi som byggde på att slöseri och ineffektiviteter kunde kompenseras via ytterligare mobilisering av nya resurser. Av uppenbara skäl är detta en orimlig strategi på lång sikt, och konsekvenserna började också bli allt mera tydliga mot slutet av sextioalet och början av sjuttioalet.

Bränslet för tillväxtmaskineriet har visserligen inte tagit slut, men det har så flyttat på sig. Medan infrastrukturen och den industriella basen huvudsakligen finns i landets europeiska delar, befinner sig de för fortsatt tillväxt nödvändiga energi- och råvarutillgångarna allt längre norr- och österut i Sibirien, där utvinning är förenad med snabbt stigande kostnader. Arbetskraftsreserven däremot finns huvudsakligen i de folkrika muslimska republikerna i Centralasien, där råvarutillgångarna är knappa och industrialiseringsgraden låg.

Tillväxtmodellens misslyckande

Den första reaktionen på dessa problem har varit den klassiskt sovjetiska: att göra omprioriteringar i resurstilldelningen. För att skydda ekonomins strategiska intressen – dvs den tunga industrin och det sk militärindustriella komplexet – har man börjat skära allt djupare i dess mjukdelar – framför allt service och sjukvård. Det är visserligen mycket vanskligt att här spekulera om orsaker (bla på grund av den högst bristfälliga sovjetiska statistiken) men det torde

vara ett faktum att en rad sociala indikationer av typ medellivslängd, barnadödlighet, alkoholism, osv, vid slutet av sextioalet började utvecklas i en allt sämre riktning – en trend som fortfarande håller i sig. Påpekas bör dessutom att en fortsatt satsning på den tunga industrin naturligtvis medför att skevheten mellan industriell bas och arbetskraftsreserv ytterligare kommer att förvärras, då det inte finns några tecken varken på att man avser att satsa på industriutveckling i Centralasien eller på att man på något sätt skulle lyckas förmå uzbekerna och tadzjiker att flytta till Sibirien.

Medvetandet om att denna traditionella sk extensiva tillväxtmodell är otillräcklig för att möta ett industrialiserat samhälles komplexa problem är absolut ingenting som Gorbatjev har patent på. Behovet av förändringar torde ha börjat ventileras på högsta nivå redan efter Stalins död 1953, och bragtes till en vidare kännedom efter Chrusjtjjevs "hemliga" tal vid den 20:e partikongressen 1956. Påföljande år kom så det första i en mycket lång rad av reformförsök.

Chrusjtjjevs avbyråkratisering

1957 rörde Chrusjtjev om rejält i grytan, då han i ett slag avskaffade hela den traditionella byråkratiska strukturen – med olika ministerier i toppen – till förmån för en regionalt baserad struktur, med 105 olika ekonomiska råd, sk sovna-chozer, vilka var avsedda att samordna samtliga ekonomiska intressen och resurser inom "sitt" geografiska område. Tanken – att hindra det tidigare skadliga imperiebyggandet inom olika ministerier och industribranscher – var förvisso god, men kuren torde snarast ha förvär-

rat patientens tillstånd. I stället för vertikalt imperiebyggande kom nu ett lokalt imperiebyggande, helt utom kontroll för den centrala ledningen.

Reformförsöket hade emellertid inte bara en ekonomisk aspekt. Det var också avsett att leda till avsevärda förändringar inom partiets struktur – bl a en uppdelning i en stads- och en landsbygdsdel – med avsikt att försvaga maktbalansen för Chrusjtjevs politiska motståndare, men också för att underlätta regionaliseringen av ekonomin. I oktober 1964 avsattes Chrusjtjev, i stor utsträckning till följd av sina upprepade omorganisationer inom både den ekonomiska och den politiska byråkratin, men att endast avsätta Chrusjtjev löste givetvis inga av de ekonomiska problemen. En viktig lärdom av denna epok var att det inte räckte med administrativa förändringar. På något sätt måste företagens beteende påverkas, i riktning mot minskat slöseri och en ökad produktivitet. Denna insikt har präglat *samtliga* försök till ekonomiska reformer från 1964 och fram till Högsta Sovjets sammanträde i juni 1986.

Ständiga reformer

Det första försöket i denna långa rad var den sk Libermanreformen 1965. Den viktigaste ingrediensen i detta uppreklamerade program var att ge företagen ett utökat handlingsutrymme, via bl a decentraliserade investeringar och möjligheter till differentierade löner och bonusbetalningar. Parallellt med detta ändrades även kriterierna för utvärdering, så att produktivitet, kvalitet och faktisk försäljning (snarare än produktion för lager) skulle belönas.

Pudelns kärna var att överföra kontrollen över produktionen från de centrala ministerierna till företagen, och det var här man gick på grund. Under perioden 1965–70 lyckades man föra över närmare 80 procent av alla industriföretag till det nya systemet, men vid 1970-talets början hade byråkratin hunnit samla sig till ett motangrepp. Den förespeglade friheten för företagen att fatta egna beslut kringgärdades av allt fler och allt mera detaljerade nya regleringar, och den amerikanska sovjetkännaren Gertrude Schroeder har fångat kärnan i denna process, då hon säger att reformen "byråkratiserades till impotens".

Infrastrukturen finns i de europeiska delarna – energi- och råvarutillgångarna i Sibirien.

Hela tanken på decentralisering i det sovjetiska systemet är egentligen en anomali. Förvisso är analysen korrekt, så tillvida att det betydande resursslöseriet är en direkt konsekvens av trubbiga planmål och beslutsfattande långt ifrån den egentliga produktionen. Samtidigt måste vi dock observera att en sådan decentralisering placerar ministerierna i en mycket underlig position. Å ena sidan hålls de fortsatt ansvariga för "sina" företags prestationer, men å den andra förhindras de att på något sätt ingripa för att påverka. Det är mot denna bakgrund förstäligt om partiets initialt hårda attityd gradvis kommer att mjukas upp, och att en recentralisering av makten över produktionen blir resultatet.

Denna pendelrörelse har präglat hela den fortsatta utvecklingen. Nya reformdekret med ett likartat principiellt innehåll har duggat tätt: "koncernreformen" 1973, "livsmedelsprogrammet" 1982, och dessutom ett antal stort upplagda dekret rörande förändringar i planindikatorer och bonussystem 1971, 1976 och 1979. Slutligen har vi så Andropovs "experiment" 1983, och Gorbatjavs förmenta "reform" 1985. Förutom alla dessa försök till generella förändringar, har utvecklingen även bjudit på en rad olika isolerade "experiment", som oftast berört endast enskilda företag eller isolerade regioner: Sjtjekino, Toljatti och de självstyrande grupperna inom jordbruket torde här vara de mest välkända.

Klent resultat av reformerna

Vilken slutsats kan vi då dra av detta "reformarbete"? En observation man kan göra, är att vågorna tycks komma allt tätare, samtidigt som effekterna blir allt mindre märkbara (utom kanske i västmedia). Det allmänna intrycket är att man gång efter gång, utifrån samma analys, söker genomföra i stort sett samma "reform"paket, och att man gång efter gång möts av samma resultat: ingenting den här gången heller. De ekonomiska och sociala indikatorerna fortsätter sin allt envisare kräftgång.

Den amerikanska sovjetkännaren Joseph Berliner har dragit en intressant slutsats av denna utveckling, då han menar att dessa upprepade förändringar i styrningen av företagen har kommit att rutiniseras. Med varje ny femårsplan kan vi också förvänta oss ett dekret från centralkommittén som påbjuder en rad nya

förändringar och justeringar i indikator- och bonussystem. Ofelbart kommer dessa också att omtalas "reformer" i Väst. I praktiken är det dock här fråga om en alltmera väl inövad reformretorik, *pus-tozvonstvo* som man säger på ryska.

Det faktum att inget – eller mycket lite – har resulterat av detta "reformarbete" innebär emellertid ingalunda att behovet av förändring har försvunnit. Det torde vara större idag än för trettio år sedan. Grundföreställningen bakom Chrusjtjavs politik var att systemet *borde* och *kunde* förändras. Detta präglade i mycket hög grad 1961 års program för Sovjetunionens kommunistiska parti. I detta lovades sovjetbefolkningen både guld och gröna skogar, ett paradiset på jorden redan 1980, då man skulle ha gått ikapp och förbi det kapitalistiska drömlandet USA.

Parallellt med detta nya ekonomiska program, försökte Chrusjtjev även stöpa om ideologin. Den kommunistiska utopin behölls, men på vägen dit skulle sovjetmedborgaren inte längre motiveras av moraliska utan av materiella incitament. Stalins piska ersattes av en präktig morot, i form av allehanda löften om ökad konsumentvaruproduktion, förbättrad social service, ett utökat bostadsbyggnade osv. Denna nya materialism inkluderade även ett rejält angrepp på religionen: kyrkor, moskéer och synagogor stängdes.

Moral och nationalism

Med Chrusjtjev föll emellertid även hela denna nya materialistiska inriktning. Partiets propaganda återgick mycket markant till att betona moraliska motiv

som drivkrafter för individerna att föra sovjetsystemet framåt. Den officiella partiliturgin kom allt mer att präglas av en ritualisering kring traditionella ryska symboler och myter. Den ryska ortodoxa kyrkans ställning förbättrades också märkbart.

Denna utveckling hyste en stor konfliktpotential som under sjuttioalet kom att utvecklas till allvarliga proportioner. I grunden låg de förväntningar om ökat materiellt välstånd som hade väckts av Chrusjtjev. Individerna hade förletts att tro att vedermödornas tid nu äntligen var förbi, och att revolutionens löfte snart skulle komma att uppfyllas. I stället kom emellertid en allt djupare ekonomisk stagnation, med sjunkande tillväxt och nedprioriteringar av konsumtionsvarusektorn. Det allt större gapet mellan förväntningar och verklighet sökte regimen fylla med sin allt mera ritualiserade ideologi, en ideologi som för människorna blev allt mera främmande.

Ett slående uttryck för regimen's allt mera ansträngda försök att skapa en nationell samling kring ryska ideal är den form som sovjetpatriotismen kom att få. Hyllningar till de väpnade styrkorna inlemmades på ett mycket påtagligt sätt i den officiella ritualen, och såväl TV som biografier fylldes av tidvis tämligen smaklösa skildringar av sovjetiska hjältedåd under det Stora Fosterländska Kriget mot Tyskland (1941–45). Särskilt markant blev denna våldspornografi inför fyrtioårsminnet av freden den 9 maj 1945, en dag som i Sovjet firas som "Segerdagen". Kriget i Afghanistan får i detta perspektiv en helt annan roll i samhället än tex kriget i Vietnam hade i det amerikanska fallet.

Dessa försök att med ideologiska medel kompensera de svikna ekonomiska löftena har dock snarare lagt sten på börnan. För individerna har det framgått allt tydligare att regimen inte har för avsikt att ens försöka. Förhoppningarna var definitivt grusade, och individerna kände sig därmed hänvisade till sina egna krafter. Den sociala atomisering som blev följden har haft två principiellt olika yttningar: i positiv bemärkelse korruption och svarthandel, och i negativ fylleri och hustrumisshandel.

Manifest och proklamationer

De frön som såddes under Chrusjtjevs tid har emellertid grott under den av KGB välklippta ytan. Från tid till annan dyker det upp olika manifest och proklamationer, som vittnar om författarnas mycket initierade och klara analys av sociala och ekonomiska missförhållanden. Vanligtvis har sådana dokument inte kunnat publiceras officiellt utan de har hänvisats till underjordiska tryckpressar, s k *samizdat*.

De anonyma författarna till manifestet kan av flera goda skäl misstänkas vara mycket högt placerade.

Ett markant undantag från denna regel var sociologen Tatjana Zaslavskajas i Väst mycket omskrivna rapport från 1983. Undantaget ligger här i att rapporten torde ha lästs även på högsta nivå, samt i att Zaslavskaja på intet sätt själv kom att bestraffas utan to m inför parti-

kongressen 1986 tilläts att publicera en liknande artikel. Det andra markanta undantaget är det manifest som i juli 1986 läcktes till västjournalister i Moskva, och som publicerades i den engelska tidningen Guardian. Undantaget i detta fall ligger i att de anonyma författarna av flera goda skäl kan misstänkas vara mycket högt placerade inom såväl stats- som partiapparat. Det är här på intet sätt fråga om dissidenter utan i stor utsträckning om det gamla systemets försvarare.

Insikter finns

Insikter om problemens natur finns således inte bara i intellektuella kretsar utan även inom parti- och statsledningen. Slutsatsen av denna utveckling måste således bli att man antingen inte *kan* eller inte *vill* förändra sovjetsystemet. För partiledningen torde dilemmat framstå i termer av att en förändring med nödvändighet skulle innebära en avsevärt minskad central kontroll över såväl produktionen som människorna.

Nomenklaturen får sina tilldelningar via sina specialbutiker till de låga officiella priserna och utan köer.

De drag vi här har tecknat förmedlar intrycket av ett stelnat hierarkiskt samhälle. Ledningen anser sig inte kunna tillåta några reella reformer, eftersom dessa skulle få oacceptabla politiska konsekvenser. Samtidigt fortsätter situationen under ytan att försämrats, och att

man på centralt håll är allvarligt oroad framgår inte minst av det ovan citerade manifestet. Det enda man lyckas förmå sig att göra är dock kampanjer för skärpt disciplin och mot alla *symptom* på de underliggande sociala problemen.

Gorbatjevs omtalade kampanj mot alkoholmissbruk är här ett framträdande exempel på en politik som i första hand drabbar arbetarna. Sprit kan numera inte köpas förrän efter kl 14, och då endast på ett synnerligen begränsat antal utminuteringsställen. De köer som vid middagstid bildas utanför dessa butiker är ett helt nytt inslag i den sovjetiska gatubilden. I flera led slingrar de sig fram och tillbaka på trottoaren, övervakade av en stressad milisman. Här köar arbetarna, medan den sk nomenklaturen fortsätter att få sina tilldelningar via sina specialbutiker, till de låga officiella priserna och utan köer. Det är inte partieliten som förgiftas av hembränt, rakvatten och parfym, eller som måste betala höga priser på den svarta marknaden.

Att måla om ett tåg

Låt oss avsluta denna framställning med en klassisk sovjetisk anekdot. Sovjetstaten liknas här vid ett tåg, som på sin väg mot kommunismen av någon anledning har stannat. Först ingriper Lenin, genom att stiga av och uppmana samtliga passagerare att skjuta på. Tåget går en bit men stannar så igen. Nu ingriper Stalin, genom att låta avrätta lokföraren och eldaren. Detta hjälper dock inte länge, och snart är det Chrusjtjevs tur. Han rehabiliterar lokföraren och eldarna, och tåget rör sig ännu ett stycke framåt. Slutligen har turen kommit till Brezjnev, som inser situationens hopplöshet. Uppgivet

ger han passagerarna order om att dra för gardinerna och att gunga på sina bänkar så att tåget börjar skaka, allt för att skapa en illusion om rörelse framåt.

Denna typ av anekdoter fyller en mycket väsentlig funktion i sovjetsamhället, som en spegel av den verklighet som inte får diskuteras offentligt. Berättelsen ovan fångar på ett träffande sätt såväl sovjetsamhällets utveckling som de olika ledarpersonligheter som vid olika stadier i denna utveckling har suttit vid makten. Hur Gorbatsjev skulle passa in förtäljer inte ovanstående anekdot, men om man skulle våga sig på ett tillägg får det väl närmast bli i termer av en PR-man som målar om det gamla skamfilade ångloket och kallar det för expresståg. För omvärlden ser det nymålade tåget fint och imponerande ut, men bakom de fördragna gardinerna sitter samma gamla passagerare kvar på samma gamla nötta träbänkar.

Genom att lyfta fram denna kontrast

mellan fasad och verklighet kan vi också sprida ljus över den paradox vi inledningsvis antydde, om Sovjetunionen som ett krisdrabbat system med supermaktstatus. I den internationella politiken är Sovjet förvisso en supermakt, med allt vad därtill hör av militära maktmedel, men inåt har man i många avseende förblivit ett u-land. För herrarna i Kreml måste denna situation hysa allvarliga orosmoln. Dels rimmar det inre sönderfallet illa med den så hett åtrådda internationella prestigen, dels är det tveksamt hur länge man faktiskt kan klara sig kvar som supermakt med en ur teknologisk synvinkel allt mera efterbliven produktionsstruktur. Gorbatsjev saknar således inte anledningar att vidta reformer, men därifrån till att också göra något i praktiken är ett mycket långt steg. Hur tråkigt det än må låta är nog den gamla prognosen om "business as usual" fortfarande den bästa.